

Studia z dziejów i kultury
starożytnego
Bliskiego Wschodu

Edward Lipiński

Studia z dziejów i kultury
starożytnego
Bliskiego Wschodu

NOMOS

© 2013 Copyright by Edward Lipiński & Zakład Wydawniczy »NOMOS«

Wszelkie prawa zastrzeżone. Książka ani żadna jej część nie może być przedrukowywana, ani w jakikolwiek inny sposób reprodukowana czy powielana mechanicznie, fotooptycznie, zapisywana elektronicznie lub magnetycznie, ani odczytywana w środkach publicznego przekazu bez pisemnej zgody wydawcy.

Recenzje: prof. dr hab. Michał Gawlikowski
prof. dr hab. Stefan Zawadzki

Publikacja dofinansowana przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego

Redakcja wydawnicza: Roman Małecki
Redakcja techniczna: Dariusz Piskulak
Projekt okładki: Kompania Graficzna – Joanna i Wojciech Jedlińscy
Ilustracja na okładce: Sfinks teriokefaliczny, sztuka fenicka, Mezopotamia (Nimrud),
IX–VIII w. p.n.e.
The Metropolitan Museum of Art, Rogers Fund, 1964 (64.37.7)
Image © The Metropolitan Museum of Art

ISBN 978-83-7688-156-0

KRAKÓW 2013

Zakład Wydawniczy »NOMOS«
31-208 Kraków, ul. Kluczborska 25/3u; tel./fax: (12) 626 19 21
e-mail: biuro@nomos.pl; www.nomos.pl

SPIS TREŚCI

Michał Gawlikowski: Przedmowa | XI

Wykaz skrótów | 5

Część pierwsza

UGARYT I FENICJA

POWSTANIE I ROZPOWSZECHNIENIE PISMA ALFABETYCZNEGO | 13

I. Powstanie alfabetu linearnego | 16

1. Język | 17

2. Akrofonia | 18

3. Wyłączność alfabetu | 18

II. Alfabet klinowy | 19

1. Liczba znaków | 21

2. Wokalizacja | 21

3. Znaki dodatkowe | 21

4. Kształt liter | 22

5. Prawostronny kierunek pisma | 22

III. Alfabet południowoarabski | 23

IV. Rozpowszechnienie i rozwój alfabetu | 25

V. Odmiany pisma fenickiego | 30

1. Pismo monumentalne | 30

2. Kaligrafia | 30

3. Kursywa | 31

MIT O WALCE BAALA Z MORZEM | 33

SYRO-KANAANEJSKI BÓG RESZEF | 48

SPOŁECZEŃSTWO I GOSPODARKA UGARYTU

W XIV–XIII WIEKU P.N.E. | 61

I. Odkrycia w Ugarycie | 62

II. Studia nad społeczeństwem i gospodarką Ugarytu | 64

III. Nowe perspektywy | 71

JĘZYK FENICKI, JEGO PISMO I PIŚMIENNICTWO | 78

- I. Język | 78
- II. Pismo | 79
- III. Literatura | 80
- IV. Inskrypcje | 81
 - 1. Wieki XI–IX p.n.e. | 82
 - 2. Wieki VIII–VI p.n.e. | 82
 - 3. Od V wieku p.n.e. do początku naszej ery | 83
 - 4. Inskrypcje punickie | 84
 - 5. Inskrypcje neopunickie i łacińsko-punickie | 85
 - 6. Odczytanie | 85
- Bibliografia podstawowa | 86

RELIGIA FENICKA | 89

- I. Byblos | 89
- II. Sydon | 91
- III. Tyr | 92
- IV. Cypr | 93
- V. Asztarta i Tannit | 93
- VI. Dagon i Baal-Hamon | 95
- VII. Kartagina | 96
- VIII. Bóstwa egipskie | 99
- Bibliografia podstawowa | 103

ECHA RELIGII PUNICKIEJ W ONOMASTYCE | 105

- I. 'RŠ, „pragnąć” | 105
- II. 'RŠ, bóg „Biegły” jako budowniczy | 109

FENICJANIE NA CYPRZE I W EGEE | 113

- I. Cypr | 114
 - 1. Pradzieje | 114
 - 2. Faza archaiczna (wieki X–VIII p.n.e.) | 116
 - 3. Hegemonia asyryjska i egipska (wieki VIII–VI p.n.e.) | 118
 - 4. Epoka perska (wieki VI–IV p.n.e.) | 119
 - 5. Epoka hellenistyczna | 122
 - 6. Kultura i religia | 122
- II. Kreta | 125
- III. Egea i kontynent grecki | 129
 - 1. Rodos i Samos | 130
 - 2. Północna Egea | 132
 - 3. Eubea i Attyka | 133
 - 4. Delos i Kos | 137

TARSZISZ I STELA Z NORY | 139

ŚWIAT FENICKO-PUNICKI W LITERACKICH ŹRÓDLACH
GRECKICH I RZYMSKICH | 148

- I. Historiografia | 149
- II. Poezja i fikcja literacka | 153
- III. Mitografia | 155
- IV. Geografia, przewodniki, leksykografia | 157

PURPURA „TYRYJSKA” | 161

- I. Nazwa | 161
- II. Historia | 163
- III. Produkcja | 164
- IV. Handel | 166

Część druga

ŚWIAT BIBLII

STOSUNKI STAROŻYTNEGO EGIPITU Z KANAANEM | 171

- I. Czwarte i trzecie tysiąclecie | 172
 - 1. Okres predynastyczny i epoka tynicka | 172
 - 2. Stare Państwo | 175
- II. Średnie Państwo i Drugi Okres Przejściowy | 177
 - 1. XI–XII dynastia (2040–1801 lub 1759 p.n.e.) | 177
 - 2. Koniec XII dynastii i Drugi Okres Przejściowy (1801/1759–1550/1539 p.n.e.) | 179
- III. Nowe Państwo (1550/1539–1070 p.n.e.) | 181
 - 1. XVIII dynastia (1550/1539–1295 p.n.e.) | 181
 - 2. XIX dynastia (1295–1185 p.n.e.) | 183
 - 3. XX dynastia (1184–1070 p.n.e.) | 185
- IV. Trzeci Okres Przejściowy i Renesans saicki | 186
 - 1. Trzeci Okres Przejściowy: dynastie tanejskie | 186
 - 2. Dynastia kuszycka | 189
 - 3. Renesans saicki | 192
- V. Od Persów do Rzymian | 194
 - 1. Dominacja perska i ostatnie dynastie rodzime | 194
 - 2. Epoka hellenistyczna | 195
 - 3. Okupacja rzymska | 196
- Podsumowanie | 197

IDEOLOGIA KRÓLEWSKA NA STAROŻYTNYM BLISKIM WSCHODZIE | 198

I. Ideologia królewska w Egipcie | 199

1. Boskość władcy w zaświatach | 200
2. Zaczątki organizacji państwowej | 203
3. Królewska tytulatura | 208
4. Boskie atrybuty faraona według innych danych | 210
5. Synostwo boskie faraona | 215
6. Faraon podobizną boga | 218
7. Faraon pasterzem ludu | 219
8. Faraon gwarantem ładu i sprawiedliwości | 222
9. Faraon wybrańcem bożym | 224
10. Podsumowanie | 228

II. Ideologia królewska w Mezopotamii | 229

1. Zaczątki organizacji państwowej | 230
2. Boskie znamiona władcy | 232
3. Świątynie i posągi poświęcone królom | 236
4. Rytuał świętych zaślubin | 239
5. Podsumowanie boskich atrybutów króla | 240
6. Synostwo boskie króla | 241
7. Król pasterzem ludu | 244
8. Król obrońcą prawa i gwarantem ładu | 246
9. Król w roli kapłana | 250
10. Ciągłość dynastyczna | 252
11. Pośmiertne losy monarchy | 254

III. Ideologia królewska w Syrii i Kanaanie | 257

1. Zaczątki organizacji państwowej | 257
2. Ubóstwienie władcy | 263
3. Synostwo boskie władcy | 267
4. Król pasterzem ludu | 268
5. Król gwarantem prawa i sprawiedliwości | 270
6. Kapłańskie prerogatywy króla | 274
7. Król wybrańcem bożym | 275
8. Pośmiertne losy monarchy | 276

JEROZOLIMA POMIĘDZY „LUDEM ZIEMI” JUDZKIEJ A „CAŁYM IZRAELEM” | 282

I. Izrael | 283

II. Juda | 290

III. Jerozolima | 294

IV. Odmienne tradycje, instytucje i kult | 297

V. Różnice w kulturze materialnej i języku | 302

ĀBIL AL-QAMĤ I TELL AL-QĀḌI | 310

GYGES I LYGDAMIS W HISTORIOGRAFII I APOKALIPTYCE | 319

Część trzecia

ARAM, TRANSJORDANIA, ARABIA

ARAMEJCZYCY, A PROTOPLAŚCI HEBRAJCZYKÓW | 331

I. Pastersko-koczowniczy tryb życia | 332

1. „Ojciec mój był koczującym Aramejczykiem” | 332

2. Wypas letni przy miastach świątynnych | 334

II. Początki historii aramejskiej | 337

1. Pojawienie się Aramejczyków w historii | 337

2. Pierwotne siedziby Aramejczyków | 341

3. Zachodni Aramejczycy a Hebrajczycy | 345

III. Podania o protoplastach | 348

1. Szlaki komunikacyjne, a hebrajscy protoplaści | 348

2. Aramejscy protoplaści | 354

TRANSJORDANIA W EPOCE ŻELAZA | 358

I. Baszan | 359

1. Obszar i wykopaliska | 359

2. Mity, legendy | 364

II. Gilead | 367

1. Dawne dzieje Gileadu | 369

2. Bitwa pod Ramot-Gilead w roku 842 p.n.e. i stela z Tell al-Qāḍi | 372

3. Gadara | 376

4. Deir ‘Allā | 377

III. Ammon | 380

1. Kraj i ludzie | 380

2. Historia | 382

3. Kultura i religia | 386

IV. Moab | 388

1. Historia epoki żelaza | 389

2. Język i religia | 395

V. Edom | 395

1. Od późnego brązu do osiedlenia | 396

2. Królestwo Edomu | 399

Podsumowanie | 401

ARABIA W STAROŻYTNOŚCI | 403

I. Jemen i al-Ḥasā | 404

II. Arabia Północna | 406

Bibliografia podstawowa | 409

STOSUNKI DYPLOMATYCZNE ARABII POŁUDNIOWEJ
W PIERWSZYCH WIEKACH N.E. | 411

Bibliografia | 417

Indeks starożytnych imion własnych i biblijnych oraz autorów dzieł
starożytnych | 463

Indeks imion boskich i mitologicznych | 471

Indeks nazw geograficznych i etnicznych | 475

Michał Gawlikowski

PRZEDMOWA

Profesor Edward Lipiński był przez długie lata wykładowcą religii semickich na Katolickim Uniwersytecie w Leuven (Lovanium) w Belgii. Jest jednym z najwybitniejszych światowych znawców i badaczy kultury starożytnego Wschodu. Koleje jego życia sprawiły, że publikował swe prace głównie na Zachodzie, po francusku i ostatnio przede wszystkim po angielsku. Utrzymuje jednak stały i żywy kontakt z polskimi kolegami, często odwiedza kraj swego urodzenia i pięknie włada naszym językiem.

Edward Lipiński jest autorem bardzo licznych prac dotyczących języka i kultury Aramejczyków, Hebrajczyków, Fenicjan oraz innych starożytnych ludów semickich. Interesuje się także ich historią, wierzeniami, systemem prawnym. Podstawą tych wielostronnych rozważań są zawsze teksty, których studium wspiera się na gruntownej znajomości wielu języków, w jakich zostały zapisane. Jego monumentalne dzieło pt. *Semitic Languages. Outline of a Comparative Grammar*, Leuven 1997 (2 wydanie 2001), najlepsze w nowszej światowej literaturze kompendium tematu, imponuje niezwykłą erudycją, uwzględniającą obszerny materiał gramatyczny i słownikowy około trzydziestu języków semickich i pokrewnych, tak starożytnych jak i nam współczesnych. Wydał też wiele prac o starożytnych Aramejczykach, a także o religii, gospodarce i dziejach innych ludów Bliskiego Wschodu. We wszystkich swoich pismach Edward Lipiński nie ogranicza się do filologii i językoznawczej analizy, ale pamięta zawsze o ludziach, którzy tych języków używali, o ich dziejach, horyzontach intelektualnych, ich relacjach z innymi kulturami starożytnego świata na przestrzeni kilku tysiącleci. Jego ogromna erudycja pozwala na swobodne poruszanie się po wielkim obszarze świata ludów semickich od Mezopotamii do Hiszpanii, od Anatolii do Jemenu. Przede wszystkim jednak czuje się swobodnie na styku różnych dyscyplin nauki: rozważania filologiczne wiąże zawsze z treścią tekstów, których analiza służy objaśnianiu obyczajów prawnych, wierzeń religijnych, stosunków gospodarczych. Wyniki badań archeologicznych pozwalają z kolei objaśniać teksty. Edward Lipiński nigdy nie uznawał granic między różnymi specjalnościami, które tak często szkodzą nauce. Jako cel stawia sobie zawsze poznanie życia w starożytności i temu służą wszystkie jego prace. Jest humanistą we właściwym sensie tego słowa.

Książkę, którą Czytelnik ma w ręku można uznać za życiowe podsumowanie naukowej drogi Autora w formie dostępnej dla szerszej publiczności. Może ona być także konsultowana z wielkim pożytkiem również przez specjalistów. Jasny i przystępny wykład wspiera się bowiem na gruntownej znajomości aktualnej literatury fachowej oraz, przede wszystkim, na własnych badaniach Autora, które częściowo były już publikowane, po części zaś znajdują tu wyraz po raz pierwszy. Książka nie jest bynajmniej streszczeniem uznanych cudzych poglądów, ani tylko wykładem ogólnie znanych faktów historycznych, lecz dostarcza spójnego obrazu autorskich poglądów, które wyszły spod pióra twórczego, wybitnego uczonego.

Przedmiotem tej książki jest starożytny Bliski Wschód, w węższym znaczeniu ograniczony do regionu zwanego czasem Lewantem, to jest dzisiejszych terytoriów Syrii, Libanu, Palestyny i Jordanii. Nie trzeba przypominać, jak ważną rolę odegrała w dziejach ta część świata: wystarczy powiedzieć, że jest to ojczyzna alfabetu i monoteizmu, a więc to tam znajdujemy początki najważniejszych systemów religijnych i wszystkich aktualnie używanych systemów pisma (z wyjątkiem kręgu chińskiego). Edward Lipiński nie zamyka się przy tym w granicach wybranego regionu, ale rozważa wielostronnie jego kontakty z krajami ościennymi. Wystarczy rzut oka na spis rzeczy, aby ocenić w jak wielkim stopniu Autor uwzględnił cywilizacje Egiptu i Mezopotamii, a także w mniejszym zakresie Anatolii.

Książka jest podzielona na trzy części, które odpowiadają głównym zainteresowaniom Autora. Części te dostarczają nam syntetycznego obrazu najważniejszych aspektów kultury Bliskiego Wschodu. Tak więc część pierwsza, „Ugaryt i Fenicja”, traktuje na początku o powstaniu pisma alfabetycznego w Fenicji i jego rozwoju na całym obszarze Bliskiego Wschodu. To najważniejszy wkład Fenicjan w cywilizację światową. Dalej mamy rozdział o mieście Ugaryt na wybrzeżu Morza Śródziemnego, które dzięki szczęśliwemu odkryciu reprezentuje dla nas kulturę wybrzeża lewantyńskiego w XIV i XIII wieku p.n.e., a dalej systematyczny wykład o języku, piśmie i literaturze Fenicjan od XI wieku aż po koniec starożytności. Dalej następuje równie autorytatywny wykład religii fenickiej (prof. Lipiński jest wydawcą i w znacznej mierze autorem wielotomowej serii *Studia Phoenicia*, rozpoczętej w 1983 roku i obejmującej już 20 tomów). Kolejny rozdział traktuje o kolonizacji fenickiej na Cyprze i w Grecji, następny – o kolonizacji zachodniej części basenu Morza Śródziemnego. Bardzo interesujący, zwłaszcza dla filologów klasycznych, jest rozdział podsumowujący obecność Fenicjan w literaturze Greków i Rzymian. Cały ten blok fenicki zamyka omówienie najsłynniejszego produktu handlowego Fenicjan, tzw. tyryjskiej purpury. Autor, omawiając te wybrane zagadnienia, dostarcza jednocześnie informacji o podstawowych faktach z historii politycznej, gospodarczej i z geografii historycznej. Takie podejście ma wielki walor dydaktyczny: zamiast sterylnego opisu jaki nazbyt często charakteryzuje podręczniki, wychodzi od źródeł, a ich objaśnienie pozwala zrozumieć proces dziejowy i ograniczenia naszej wiedzy.

Część druga, „Świat Biblii”, jest również niekonwencjonalna. Zamiast egzegezy ksiąg historycznych Biblii (a takich opracowań nie brakuje, również po polsku),

Edward Lipiński przedstawia tytułowy świat Biblii, czyli starożytną Palestynę, w jej relacjach i zależności od sąsiednich, potężniejszych cywilizacji, wychodząc od bogatych źródeł pisanych wytworzonych w Egipcie i Mezopotamii. W ten sposób czytelnik uczy się widzieć dzieje biblijne nie w izolacji (jak to często bywa), ale na tle ich epoki. Autor pokazuje, jak ogromną rolę odegrał w dziejach Hebrajczyków Egipt i jego kultura (to treść pierwszego rozdziału tej części). Następnie rozważa zasadniczy problem tych dziejów, a mianowicie pojmowanie władzy królewskiej i jej wyraz ideologiczny. Ten rozdział rozpoczyna się od omówienia ideologii królewskiej w Egipcie, w Mezopotamii, aby przejść do jej form w Kanaanie, ukazując tym samym jak plemiona hebrajskie stanowiły organiczną część Bliskiego Wschodu. Kolejny rozdział dotyczy bardzo aktualnej w dzisiejszej nauce kwestii wzajemnej relacji dwóch państw: Judy i Izraela oraz różnic między nimi. Wreszcie krótszy rozdział dotyczy inskrypcji z Dan, a więc niedawnego głośnego odkrycia w Galilei i jego znaczenia dla dziejów biblijnych.

Trzecia część książki wreszcie zatytułowana jest „Aram, Transjordania i Arabia”. Chodzi tu o obszary traktowane zwykle, na skutek ubóstwa źródeł, jako peryferyjne względem kraju Biblii. Znajdujemy tu ważny rozdział o początkach ludu Aramejczyków i jego związkach z Hebrajczykami, a dalej kolejne omówienia poszczególnych krain starożytnych za Jordanem. To uzupełnienie perspektywy części drugiej. Ukazanie w tym kontekście również Arabii, zarówno państw i cywilizacji Jemenu, jak i nieporównanie słabiej znanej pustynnej Arabii północnej, zamyka krąg omawianych kultur i ludów wokół obu królestw biblijnych.

Tematy omówione w tej książce określają najważniejsze zainteresowania naukowe Edwarda Lipińskiego. Jednocześnie otrzymujemy spójny kompozycyjnie i tematycznie tekst, który przekazuje obraz dziejów i kultury omawianego obszaru na silnie zarysowanym szerszym tle cywilizacji ościennych. Brak jest w języku polskim nowszych i bardziej autorytatywnych opracowań wszystkich tych zagadnień.

Pomysł wydania w języku polskim wyboru prac Edwarda Lipińskiego powstał jeszcze w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku. Profesor zareagował na tę propozycję z typowym dla niego entuzjazmem i wkrótce wybrał teksty, które chciałby widzieć w takiej antologii. Zostały one przetłumaczone przez Barbarę Kaim, Krystynę Gawlikowską i Michała Gawlikowskiego. Autor napisał też kilka rozdziałów po polsku specjalnie na potrzeby tego wydania. Niestety, rozliczne trudności finansowe zatrzymały projekt na wiele lat. Jest wielką zasługą Wydawnictwa Nomos, że zdecydowało się udostępnić polskiemu środowisku akademickiemu i szerszej publiczności tę próbkę twórczości naukowej wielkiego uczonego. W międzyczasie Edward Lipiński kilkakrotnie uzupełniał zebrane tu prace o nowsze wyniki badań innych badaczy oraz własnych. Otrzymujemy więc książkę w pełni aktualną, a poszczególne teksty tu zawarte różnią się tak znacznie zarówno od publikowanych kiedyś oryginałów, jak i od pierwszej wersji tłumaczeń, że należy je uznać za nowe opracowania pióra samego Profesora.